

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK,
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet,
Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest

Konstantin Filozófus Egyetem (UKF), Közép-európai Tanulmányok Kara,
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyitra

tolcsvai.nagy.gabor@btk.elte.hu

Nyelvstratégia és terminológia

1. Bevezetés

A tanulmány a terminológia legfontosabb stratégiai, nyelvstratégiai kérdéseit tárgyalja. A terminológia a nyelvnek, és következésképpen a nyelvtudománynak olyan területe, amelyben folyamatos és tudatos emberi beavatkozás történik. A terminológia – bárhonnan művelik vagy tekintik is – tudatos alakítása egy nyelvnek, annak meghatározott területein. A tanulmány célja áttekinteni, hogy a terminológia miképp helyezkedik el a nyelvtudomány általános keretében (ezt a szemantika területén mutatja be), röviden tisztázza a terminológia kapcsolatát a mindennapi nyelvi gyakorlattal, a nyelvhasználattal is, illetve részletezi a nyelvi tervezés általános nyelvstratégiai jellemzőit és azoknak a terminológiai tevékenységben betöltött specifikus szerepét. A nyelvtudomány elmúlt kétszázötven éves történetének egyik jellemző kettőssége a leírás és az előírás közötti feszültségviszony. Az a kérdés, mely szerint be lehet-e tudatosan avatkozni egy nyelv működésébe, rendszerébe, vagy csakis a spontán, „tisztá forrású” folyamatok szabad folyását lehet és kell hagyni. Azokban a kultúrákban, azoknak a nyelveknek az esetében, ahol standardizációs műveletek zajlottak le, ez a dilemma egyértelműen jelentkezett, és a kérdés határozott válaszokat kapott. A standardizáció (szabványosítás) nyílt beavatkozás az adott nyelv rendszerébe és használatába, úgy, hogy a kodifikáló műveletet a nyelvközösség szükségesnek és hasznosnak tekinti. Ennek folyamánként a nyelv tudományos leírása is tartalmaz (az adott korszakban tartalmazott) előíró kijelentéseket, részkérdések kifejtésében és monografikus, valamint iskolai nyelvtanokban és szótárakban. A kodifikációs korszakok múltával, Európában a 20. század második felétől, az előírást kerülő, értékelést nem tartalmazó leíró szemléletmód vált uralkodóvá – legalábbis a kiinduló kutatói szándékok szerint. Ugyanis egy nyelvnek (a németnek, a magyarnak, a szlováknak) hagyományos változatai élnek, amelyeket szociolingvisztikai értelemben eddig egyetlen monografikus nyelvtanban

Tolcsvai Nagy Gábor 2023. *Nyelvstratégia és terminológia*. In: Proszéky Gábor (főszerk.) – Fóris Ágota – Bölskei Andrea – B. Papp Eszter – Lipp Veronika (szerk.) *A magyar terminológiastratégia kialakítása. Zöld könyv*. Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. 23–37.
DOI: <https://doi.org/10.18135/term.2023.3>

sem szintetizáltak. Vagyis nemigen készültek olyan nyelvtanok, amelyek egy nyelvi szerkezetet annak konvencionális változataiban mutatnának be. Biber et al. (1999) eddig kivételes, korpuszalapú vállalkozása a megvalósíthatóság összetettségét példázza. A nem előíró nyelvtanok az adott nyelv standard változatát mutatják be, általában erre történő utalás nélkül.

Vannak azonban a nyelvnek, és következésképpen a nyelvtudománynak olyan területei, amelyekben folyamatos és tudatos emberi beavatkozás történik. Ilyen terület a terminológia. A terminológia – bárhonnan művelik vagy tekintik is – tudatos alakítása egy nyelvnek, annak meghatározott területein. Azt kell áttekinteni, hogy a terminológia miképp helyezkedik el a nyelvtudomány általános keretében, és ehhez tisztázni szükséges a terminológia kapcsolatát a mindennapi nyelvi gyakorlattal, a nyelvhasználattal is. Az alábbiakban a terminológia e területei közül a következőkről lesz szó: mi terminológia viszonya (i) a stratégia, nyelvstratégia tevékenységéhez, (ii) a szemantikához, (iii) az azt művelő intézményekhez és (iv) a nyelvi tervezéshez.

2. A terminológia mint innováció és rendszer

A terminológia nyelvtudományi oldalról tekintve leírás és alkotás egyszerre. A terminológiai tevékenység fő formája – egyszerűen fogalmazva – a szaktermusok létrehozása, meghatározása, az adott szakmával való egyeztetése, használati elterjesztése, egy adott nyelven belül vagy nemzetközi alkalmazásra tervezve (vö. Cabré 1998; Fóris 2005; a nemzetközi jogi és intézményi rendszer áttekintésére lásd Fóris 2017). Tehát olyan tervezés, alkotás (újítás) és kodifikáció, valamint kiterjesztés, amely az egyik oldalról egy nyelv vagy sok nyelv mindennapi gyakorlatába illeszkedik, a másik oldalról valamely szakma (szakmák) feltételeinek felel meg.

A terminológia dinamikus tevékenység, amelynek egyik meghatározó jellemzője az újító alkotás: új szakkifejezésekre van rendszeresen szükség. Az újítás, akár spontán (például egy szakmai, tehát nem terminológiai műhelyben történik meg), akár professzionális, szabott feltételek között lehet eredményes. Így mintha elkülönülne a mindennapi nyelvi gyakorlattól. Azonban érdemes megjegyezni, hogy a nyelvi újítás, a korábban nem létező nyelvi formák, jelentések, szerkezetek létrehozása nem különleges, hanem éppen gyakori jelenség a hétköznapi nyelvi tevékenység során, a hosszabb távú nyelvi változás kezdeti eseményeként.

A nyelvi változás mindig a cselekvő, azaz beszélő ember teljesítménye: a beszélő változtatja meg a nyelvet, nem a nyelv változik önmagában. A nyelvi változás és a nyelvi rendszer nem áll kizáró módon szemben egymással, a nyelvi változás egy korszak állandónak tűnő nyelvi rendszeréhez mindig hozzátartozik.

A nyelvi változás közege az elemi nyelvhasználati esemény, amelyben a beszélő ember cselekszik, és vagy teljesen igazodik a korábbi sémákhoz,

vagy változtat ezeken. A nyelvhasználati esemény tényezője a tapasztalati tér (más szavakkal tapasztalat, emlékezés a múltból): egy mindenkor jelenben aktivált, múltbeli tapasztalatokon alapuló tudás, amelynek formája a nyelvi séma mint jóváhagyó szerkezet, és az elváráshorizont (más szavakkal várakozás, remény a jövőbeli történésekkel kapcsolatban): a jövőre irányuló cél, elvárásnorma (vö. Gadamer 1984; Koselleck 2003).

A nyelvi változást eredményező emberi, nyelvi cselekvésre az jellemző, hogy a beszélőközösségben és a nyelvi rendszerben végbemenő változás az egyedi nyelvhasználati esemény végrehajtójának legtöbbször nem célja. A beszélő a közvetlen beszédhelyzetnek megfelelően beszél, saját nyelvi tudásához képest valamilyen újdonságot létrehozva, de nem a teljes rendszer megváltoztatásának tudatos céljával. A nyelvi változás eredménye, de nem célja a cselekvésnek (ez a láthatatlan kéz elméletének lényege; lásd Keller 1990). Az ilyen cselekvésnek az egyik kimenete a közvetlen szándékolt beszédcselekvés eredménye az adott helyzetben, a másik a rendszerre ható eredménye nem szándékolt hatás. A sikeres változtatások, újítások elterjednek, ismertté válnak, használatuk gyakorisága megnő, ezáltal fokozatosan beépülnek a nyelvközösség normarendszerébe, konvencionált sémává válnak.

A nyelvközösséget, illetve a beszélőközösséget a nyelvi interakciók során bemutatott (érvényesített), illetve elvárt normákat megvalósító nyelvi cselekvések tartják össze, méghozzá 1. a replikáció, vagyis a sémák változatlan használata, normájuk jóváhagyása; 2. az alteráló replikáció, azaz a sémák kismértékben módosított ismétlés használata; valamint 3. az innováció, a változtatás a nyelvi gyakorlat műveleteiben (vö. Croft 2000). A normák orientáló mintarendszerek, melyek átfogó kategóriákba rendeződnek el (Tolcsvai Nagy 1998). A normák, az orientáló mintarendszerek adják a gyakorlati, intuitív tudás külső (nem individuális) irányító és egyben etikai keretét, közelítik az egyedi nyelvi tudásokat a közös érzék, a *sensus communis* felé, amely közösséget létesít.

A beszélő akkor újít, akár tudatosan, akár intuíció alapján, amikor a rendelkezésére álló konvencionális sémák nem bizonyulnak megfelelőnek kommunikációs céljai megvalósítására. A nyelvi újítás mindig motivált, bár a motivációról a beszélő nem tud feltétlenül beszámolni. A motiváció a fogalmak kialakításában, fonológiai, a szemantikai és szimbolikus szerkezetek konstruálásában alapvető tényező (vö. Radden et al. 2011).

A nyelvi változást a nyelvtudomány a fentieknek megfelelően a csakis konstrukciós (fonológiai, szemantikai, morfoszintaktikai) és pragmatikai vizsgálatokkal együttesen tudja autentikusan leírni.

A terminológia meghatározó tényezője az innováció és az azzal együtt járó kodifikáció, amely a nyelvi ismereteken (a tapasztalati téren) alapul, a jövőre irányul (az elváráshorizontot tölti ki), ám a mindennapi nyelvi újításokon túl tudatában van a nyelvi rendszerre tett vagy teendő hatásnak.

Ugyanakkor maga a kodifikált nyelvi innováció elsősorban a szakmai közösségekben kapja meg érvényességét, azon túl főképp az iskola és eszközök, eljárások mindennapivá válása révén terjedhet.

A terminológia egyik alapvető stratégiai tényezője mutatkozik itt meg: a terminológia a nyelvi tervezés keretében végzi innovatív tevékenységét.

A Neustupný (1970) szerinti probléma/folyamat megfelelésekben a terminológiai innováció során az első probléma a szelekció, vagyis a megfelelő terminus kiválasztása, amely szaknyelvi döntést kíván folyamatként (lásd még Fishman 1998). A következő probléma a stabilitás (a terminus állandósága), amely a kodifikáció folyamatában oldódhat meg. Más nézőpontból a szaknyelvi döntés és a kodifikáció (i) korpusztervezési tevékenység, amennyiben adott nyelvi kifejezés alakját, jelentését módosítja vagy rögzíti a szakmai és nyelvi kritériumoknak megfelelően, (ii) státustervezési tevékenység, amennyiben a nyelvi kifejezés szociokulturális, szociopolitikai státusát kodifikált szakkifejezésként módosítja vagy rögzíti, (iii) presztízstervezési döntés, amennyiben a szakkifejezésként kodifikált szerkezet nyelvközösségbeli és nyelvi rendszerbeli tekintélyét megadja (ehhez lásd Haarman 1998).

Az itt röviden jelzett nyelvtervezési műveletek szükségesek ahhoz, hogy a terminológia az egységesség, egyértelműség és használhatóság kritériumainak megfelelően. Ehhez hozzátartozik esetünkben a terminológiai rendszer nyelvileg egyszerre magyar és nemzetközi jellege és alkalmazhatósága, valamint a fordíthatóság.

A terminológia egy nyelvben, egy szakmában és nemzetközileg egyaránt rendszerek, hálózatok szisztémája. Ennek a nyelvi vonatkozásait itt csak jelezni lehet.

3. A stratégia

A stratégia rövid meghatározás szerint összetett, nagyléptékű tevékenység megtervezésének és végrehajtásának tudománya; illetve valamely eljárás, tevékenység átfogó terve, amely tartalmazza a cél eléréséhez szükséges cselekvéseket és a lehetséges akadályozó tényezőket. A stratégia tehát hosszú távú és jelentős tevékenység megtervezése és a kivitelezésben folyamatos ellenőrzése, az eredmények visszacsatolása (vö. Bechmann 1981). A stratégia az adott tevékenység legjelentősebb tényezőit és összetevőit tartalmazza: a kitűzött célt és a cél eléréséhez szükséges legfontosabb cselekvési és körülmény-tényezőket. A stratégia alapvető része a probléma- és helyzetelemzés, a hozzáférhető ismeretek és előrejelzések feldolgozása a cél elérése érdekében, tervezés, becslés, előzetes döntések sora a következő területeken: a lehetséges módok, módszerek, eszközök, „költségek”, elvárt eredmények, kockázatok, veszteségek és mellékhatások. Kiemelendő a cselekvések lehetőségeinek, terének, forrásainak, ágenseinek, intézményeinek és következményeinek elemzése, alternatív-

vák kidolgozása. A tömör meghatározás minden olyan tevékenység meghatározó jellemzőit tartalmazza, amely valamilyen előre megtervezett és a végrehajtás során visszacsatolásokkal végrehajtott műveletsorból áll, így tehát érvényes a terminológia minden stratégiai vonatkozására.

4. A nyelvstratégia

A megismerő és cselekvő ember természetes adottsága és tevékenységének meghatározója a múltbeli tapasztalatok reflexív feldolgozása és a jövő tervezése. Minden emberi közösségi és kulturális tevékenység egyszerre aktív és reflexív, vagyis miközben a tevékenység folyik, az azt végző önmagát és környezetéhez való viszonyát értelmezi és újraértelmezi. Miképp erről főntebb szó volt, ennek a nézőpontnak az egyik összetevője (kiindulópontja) a tapasztalati tér, másik összetevője az elváráshorizont. Amikor egy kultúra és közösség, illetve specifikusan a magyar kultúra és közösség nyelvstratégiájáról esik szó, e kettősség kettős módon érvényes: a közösség minden területén és a nyelvtudományban egyaránt.

A terminológiai tevékenység e tekintetben leginkább a nyelvstratégia általános keretében helyezhető el, ott értelmezhető és tervezhető a legtöbb támpont segítségével. A nyelvstratégiának az a feladata, hogy belülről és egészében hagyja megmutatkozni a nyelvvel, a nyelvet beszélő egyénnel és közösség(ek)kel kapcsolatos erőt, a termékenységét, a teljesítményt, a jövő természetes várását, elvárását. Mindazt, ami közösséget és kultúrát épít, fenntart, és mindazt, ami nyelvet hoz létre és tart fenn. A feltételek, folyamatok elemzése az alkotó, önalkotó erők tudatosítását és tervezését eredményezi, amely visszacsatolva ismét feltétele a közösség, az egyén és a nyelv fenntartásának. A nyelvstratégia fő célja a nyelv, egy nyelv, a mindenkori anyanyelv funkcionáló fenntartása és jövőbeli élete fő irányainak a kijelölése. Minden közösség önfenntartó tevékenységet folytat: saját maga létének feltételeit igyekszik biztosítani. Ez a tevékenység a legkedvezőbb körülmények között is nélkülözhetetlen: az alkotás, az önreferencia és önreflexivitás (az önértelmezés), a közösségi koherencia összhangba hozása és a környezettel való összekapcsolása a fenntartás, a kulturális kumuláció elengedhetetlen feltétele. A nyelv, a nyelvet beszélő ember és közösség nem van, hanem létrehozza önmagát folyamatosan, hagyományt képezve és a jövőt megnyitva (Luhmann 1998). Ha ez a folyamat él, a közösség és a nyelv is él, ha ez a folyamat megszakad, a közösségnek és a nyelvnek is vége.

A magyar nyelvet és kultúrát tekintve jól kirajzolódó nyelvstratégiai probléma például a határon túli magyar anyanyelvű közösségek kétnyelvűsége: támogatandó, támogatható-e a kétnyelvűség, milyen típusú kétnyelvűség támogatása mellett érdemes dönteni, melyek a támogatás formái és módjai, mi lehet ebben az anyaország szerepe. A mai ismeretek alapján a legészszerűbb válasz szerint a külső régiók magyar anyanyelvűi

számára létfontosságú a kétnyelvűség, tehát támogatandó, közelebbről a magyar domináns kétnyelvűség tűnik a legcélszerűbbnek, mert ennek révén az anyanyelv kommunikációs és kognitív biztossága megvalósul, emellett lehetővé válik a mindennapi életben nélkülözhetetlen államnyelv megfelelő ismerete.

Mivel a terminológia nem csupán leíró tudományág, hanem alkotó tevékenység diszkurzív rendje is, elmélettel és gyakorlattal, stratégiai kérdések itt is bőséggel vannak. E problémák történeti jellegűek, vagyis történeti koronként változnak. Például 1920 előtt a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterület a magyar állam fennhatósága alá tartozott, így a terminológia egységessége a kor színvonalán és berendezkedésében kezelhető volt akár egyetlen (szakmai és nyelvtudományi) központból is. Ez a helyzet 1920 után gyökeresen megváltozott, a széttagoltságra eleinte keresni kellett a válaszokat, 1945 után a kommunista diktatúra a különböző államnyelvi eredetű (államnyelvből fordított) terminológia minden kérdését magával a kisebbségi kérdéssel együtt tiltás alá helyezte, így csak 1990 után lehetett elkezdni felmérni a Magyarországgal szomszédos országok magyar kisebbségeinek terminológiai helyzetét, amely például az iskolai oktatásban az egyik döntő tényező.

A terminológia területén nyelvstratégiai problémának tekinthetők például a következők:

- milyen nyelvészeti és szakmai eljárásokat lehet és kell alkalmazni a szakkifejezések kodifikálása során,
- hogyan és milyen mértékben lehet magyarítani a szakkifejezéseket,
- szükséges-e központi (akadémiai) irányítás a terminológiai tevékenységhez, vagy szabadon működhetnek az egyes szakmák nyelvi innovációi,
- hogyan lehet összehangolni a Kárpát-medencei magyar külső régiók eltérő államnyelvi eredetű terminológiai rendszereit.

5. Szemantika és terminológia

A terminológia nyelvtudományi megközelítésének egy területét érdemes itt kiemelni, a szemantikáét. A jelentés kutatása meglehetősen háttérbe szorult a 20. század nyelvtudományában, főképp a strukturalizmus hatására. A nyelvi szerkezetek objektivista leírása a dologként, építőköcként elven összerakott struktúráként értelmezett nyelvi típusokra összpontosított, a beszélő embert, annak szándékait és megértő műveleteit, a beszéd értelmét háttérbe szorítva. Ebben a behaviorizmus erősen támogatta. Bár a jelentés lényegét mind a Frege-féle formális logika, mind a generatív szemantika megkísérelte elméletbe önteni, valódi áttörést a kognitív nyelvészet hozott az elmúlt negyven évben (vö. Langacker 1987, 2008; Lakoff 1987; Geeraerts–Cuyckens 2007).

Ennek megfelelően a jelentés fogalmi jellegű. A fogalmak az emberi megismerés során alakulnak ki. A fogalom tapasztalati alapú, tapasztalatokból származik. A megismerés során az észleléseket az elme feldolgozza, működésének megfelelően a fontos összetevőket (például tulajdonságokat) elvonatkoztatja és sematikusan csoportokba, kategóriákba, vagyis fogalmakba rendezi. Az így létrehozott fogalom vagy annak egy része alkotja egy nyelvi jel szemantikai pólusát, szimbolikus kapcsolatban a fonológiai pólussal. A nyelvi jelentés tehát enciklopédikus természetű: a világ dolgait az emberi megismerés révén és annak módjaival reprezentálja. A világ és önmagunk megismerését és nyelvi bemutatását például befolyásolja az ember testben létezése, testi körülményei.

A fogalmakba rendezett világról való tudás nem végleges, nincsen kész a beszélő ember számára. Az ember folyamatosan észleli környezetét számtalan ingerét, azokra különböző módokon válaszol, illetve az új ingereket, észleléseket beépíti meglévő és előhívott aktuális tudásába. A megismerés, a fogalomképzés ezért folyamatos. Ugyanakkor a tudásnak sok része, a gyakran előhívott fogalmak nagymértékben begyakorlódnak (elsáncolódnak, automatizálódnak). Ezekben az esetekben az új ingerek kevésbé alakulnak a fogalmakat átalakító új információkká. A nyelvi kifejezésekkel a beszélők az emberi megismerés jellegéből következően fogalmilag megszerkesztik, mentálisan megkonstruálják az általuk jelölt tartalmakat. A nyelv nem tükrözi a világ dolgait, hanem a megismerés révén újrakonstruálja mentálisan és így reprezentálja azokat. A beszélő nem kész kifejezések jelentését keresi vagy alkalmazza, hanem az általa megértett világbeli dolgokat, jelenségeket fogalmilag feldolgozza, és többé-kevésbé konvencionális fogalmi szerkezetek, azaz szimbolikus nyelvi kifejezések jelentésszerkezetei révén kifejezi. A fogalmak a nyelvi kifejezések jelentéseként is képesek követni az emberi megismerés kisebb-nagyobb módosításait.

Mivel a jelentés a helyzethez, a szöveggörnyezethez igazítható, ezért lehetséges és szükséges a hétköznapi és a tudományos, szakmai jelentéshasználat megkülönböztetése. E különbség viszonylagos, de egy ponton meglehetősen erős. A hétköznapi nyelvi tevékenység során a konvencionális nyelvi kifejezések főképp a beszélők által megértett beszédhelyzet és a szöveggörnyezet révén válnak egyértelművé, vagyis a lehetséges poliszém hálózatukból egyértelműen kiválasztódik a beszélőtársak számára az adott aktuális jelentés, illetve tisztázódik valamely esetleges homályosság. A hétköznapi nyelvhasználatban az egyértelműséget a szemantikai szerkezetben az aktív zóna kijelölése teszi lehetővé: egy főnév, például az *asztal* teljes jelentésszerkezetét ritkán hívják elő a beszélők, inkább a teljes jelentésmátrixból csak a szükséges elvont tulajdonságokat helyezik előtérbe. Ha X azt mondja Y-nak, hogy *Tedd csak ide az asztalra*, akkor az *asztal* főnév teljes jelentésszerkezetéből csak a szerkezet és a funkció kerül a figyelem előterébe, az asztal anyaga, színe és esztétikuma nem lényeges, háttérben

marad. Ha viszont ez a kérés: *Segíts már odébb tenni ezt az asztalt*, akkor az asztal jelentésszerkezetéből a súly és a szerkezet kerül előtérbe. Az *Ezt tedd ki az asztalra* mondatban az *asztal* főnév helyzettől függően jelenthet bútort vagy számítógépes felületet. A tudományos és szaknyelvi használatban ellenben az adott kifejezés jelentésének eleve egyértelmű kell lennie, a kodifikáció, tehát a szakmai meghatározás, szabvány okán.

Gond ott szokott lenni, amikor a hétköznapi és a szakmai használat alakilag vagy jelentésben nem különül el egymástól határozottan. Werner Heisenberg visszaemlékezéseiben megírja, hogy az elméleti fizika milyen nehézségekkel szembesült az 1930-as évek elején maguknak az elemi részecskéknél, valamint tulajdonságaiknak a megnevezése során (Heisenberg 1978). Az derült ki a számukra, hogy az elsőként, legtermészetesebb módon felöltő megnevezések a mindennapi nyelvhasználatban erősen poliszemikusak, vagyis olyan mennyiségű fogalomtársítással vannak terhelve, hogy maguk a szavak elterelik az érintettek figyelmét az atomfizika kérdéses entitásairól. Heisenberg azt is megírja, hogy ezen vitatkozva és a megoldásokat keresve szóba hozták az eszményi nyelvről akkor friss eredményeivel jelentkező Bécsi Kör javaslatait, ám végül kénytelenek voltak belátni a nyelvalkotás korlátos voltát, és maradtak a már meglévő kifejezéseknél.

A fent föl idézett kettősséget jól dokumentálja a szaknyelv definitív, szabványos és az értelmező szótár hétköznapi jelentésmegadása közötti feszültségviszony. Érdekes ehhez a *struktúra* szót röviden megvizsgálni. A *Magyar értelmező kéziszótár struktúra* szócikke ezt közli e szóról (a példákat elhagyva; Pusztai 2003: 1201):

struktúra

sajtó, vál szerkezet, felépítés, alkat

tud egymást kölcsönösen meghatározó elemek, részek rendszert alkotó egysége

A *struktúra* szó jelentését a kéziszótár két szinonimával adja meg: *szerkezet* és *rendszer*. Érdekes megnézni e két főnév jelentését is. A *szerkezet* szócikk öt különböző jelentés sorol fel (a példákat és a jelentésárnyalatokat elhagyva; Pusztai 2003: 1252):

szerkezet

1 gép, készülék működtetésére alkalmas, egymással összefüggő alkatrészeinek összessége

2 építményben a terhelést hordozó, ill. egyéb sajátos feladatot ellátó részek összessége

3 természeti alakulat, képződmény alkotórészei között lévő összefüggés módja, rendje

4 szellemi alkotásban a mű elemeinek elrendezéséből, összefüggéseiből, arányaiból adódó belső rend, felépítés

5 az a mód, ahogy a nyelv elemei egymáshoz kapcsolód(hat)nak

A *rendszer* szócikk négy különböző jelentés sorol fel (a példákat és a jelentésárnyalatokat elhagyva; Pusztai 2003: 1138):

rendszer

- 1 fil, tud egynemű v összetartozó dolgoknak, jelenségeknek bizonyos törvényszerűségeket mutató, rendezett egésze
- 2 társadalmi forma
- 3 cselekvésnek, tevékenységnek, munka- v gondolatmenetnek bizonyos elvekhez igazodó rendje
- 4 vmely cselekvésnek, magatartásnak állandóan visszatérő jellege

A magyar nyelvben is ismeretes és bőséggel használt *struktúra* szó és az által jelölt fogalmak hálózata arra lehet példa, hogy egy fogalmat és az azt jelölő szót (nemzetközileg hasonló alakban és kiejtésben elterjedt kifejezést) egyrészt kiterjedt módon használják a mindennapi kommunikációban, másrészt analóg módon alkalmazzák egymástól erősen eltérő tudományok és egy-egy tudományon belül elméletek úgy, hogy maga a fogalom és a kifejezés megtartja analóg voltát az egyes megvalósulásokban.

A kézisztár a *struktúra* szó hétköznapi jelentéseit adja meg az utalt szócikkekkel együtt: vagyis akár a szaknyelvi jelentéseket is, hétköznapi módon, ahogy a mindennapi beszédben használatosak. Amennyiben a *struktúra* szó jelentését szaknyelvi, tudományos használatában vizsgáljuk, az alábbi kép bontakozik ki. A *struktúra* szó latin eredetű, amelynek a latin jelentése: „ordentliche Zusammenfügung, Ordnung, Schichtung, Gefüge; Bauwerk; Bau” (Drosdowski–Grebe 1963: 690), „to build” (Oxford English Dictionary: 1165). Ezekből a fogalmi és szemantikai tartományokból vált a *struktúra* azzá, ami már a 19. század második felében a tudományban megjelent.

A struktúra fogalmát és az azt megnevező latin eredetű szót a következő tudományágak használják hosszú ideje, rendszeresen, definícióval és magyarázattal ellátva (a lista nem teljes): geológia, kémia, biológia, orvostudomány (anatómia, agy kutatás, neurológia), matematika, logika, műszaki tudományok (építészet, gépészet), szociológia, nyelvtudomány, irodalomtudomány, néprajz (folklorisztika, antropológia), zenetudomány, pszichológia, kognitív tudomány, mesterségesintelligencia-kutatás (számítógéptudomány).

Mіндеgyik itt felsorolt tudomány és azok részterületei, elméletei és módszertanai a saját tudományelméleti és tárgy tudományos teoretikai kereteiben értelmezik a struktúra fogalmát és tartalmát. Ugyanakkor a struktúra tudományos konceptuális tartalmai rendelkeznek olyan összetevőkkel, amelyek közösnek, általánosan elismertnek tekinthetők. Ilyen tényezők a következők. A struktúra (vö. Pullan 2000; Saussure 1998; Lévi-Strauss 2001; Jakobson 1969; Luhmann 1987: 30–91, 1998: 595–633; Ricœur 1999):

- teljesség, egység, összesség részekből,
- dologszerű, tárgyként konceptualizálódik (könnyű megérteni, feldolgozni),
- részekből álló egész, amely elkülönül más egészekről,
- látszólag csupán forma, alak, de csakis funkciókkal,
- totalitás, minden szükséges alkotóeleme megvan,
- inherensen rész – egész jellegű, a részek együttműködése nélkülözhetetlen és emergens jellegű (a részek minőségileg más egészet alkotnak),
- egész egységében a részek valamilyen rend alapján léteznek,
- részeinek elrendeződésére jellemző a stabilitás, szilárdság, koherencia és jellegzetes külső megjelenés,
- elemei az egészen belül kapcsolódnak, integrálódnak, megakadályozva az egész szétesését,
- szinkrón jellegű, jelen idejű ('egyidejű').

A *struktúra* szó és az által jelölt fogalom konceptuális magja – mint látható – összetett, gazdag fogalom, amely egy hasonlóképpen kiterjedt fogalmi tartományban középponti tényező. Ez a konceptuális mag bizonyosan nem a priori jelent meg a tudományos elméletekben és leírásokban, hanem fokozatosan alakult ki, prototípushatásoknak kitéve (Rosch 1977; Rosch–Mervis 1975). A *struktúra* jelöltje, a kutatás tárgya igen sokféle lehet. Nyilvánvaló, hogy az épület vagy a gép struktúrája a maga közvetlenül tapasztalható, sőt létrehozandó voltában ontológiailag és ontikusan is más jellegű (közvetlen tárgyszerű), mint a benzol vagy DNS rekonstruált szerkezete. Hasonlóképpen különböznek az előzőekben említettektől az irodalom vagy a mindennapi beszéd szövegeinek vagy a zenedaraboknak a struktúrái, a szövegek mondatainak vagy a zenedarabok egységeinek a struktúrái. A neuronrendszerek vagy a társadalmi struktúrák szintén ismét elkülönülnek a többi struktúrától az empiriában és a leírásokban. Azonban – ismét prototípushatások nyomán – az előzőekben a *struktúra* konceptuális magjaként felsorolt tényezők többségének megfelelnek.

Míndez azt eredményezi a reflexív vizsgálatban, hogy a *struktúra* szó és az általa jelölt fogalom összemérhető különböző tudományágak között. Egy tudományon belül a *struktúra* szó és az által jelölt fogalom többféle értelmezést kaphat. Azonban az irodalomtudomány vagy a nyelvtudomány struktúraértelmezéseit megvizsgálva az látható, hogy a formális strukturalista struktúraértelmezések és a funkcionális hermeneutikai struktúraértelmezések nagy részben egyetértenek a *struktúra* konceptuális magjának főnti leírásával. A szétkülönböztetés a *struktúra* további értelmezési keretében jelenik meg. Abban például, hogy egy irodalmi mű struktúrájának az érthetősége mennyire független vagy függő a befogadó saját történetileg meghatározott nézőpontjától és befogadói műveleteitől. Vagy abban, hogy egy mondat mennyire pusztán algoritmikus szerkezet, füg-

getlenül minden környezeti (kontextuális) tényezőtől, univerzális és genetikailag örökölt tudáson alapulva, vagy mennyire függ a beszélő kognitív és más képességeitől, kultúraspecifikus világismereteitől és anyanyelve leképezési módjaitól. Itt tehát az objektív megismerés és a magyarázat kettőssége sajátosan mutatkozik meg. Amit a természettudományos alapozású tudományelmélet kettéválaszt, elkülönít, és amit a hermeneutikai tudományelmélet összekapcsol (pontosabban egy vizsgálat tényezőinek tekintti), az a fenti példában a két tudományelméleti irányzatban egyaránt érvényesnek bizonyul. Ezáltal a *struktúra* szó és az általa jelölt fogalom alkalmas a különböző tudományok közötti kommunikációra, a diszkurzusban részt vevő felek megérthetik egymást, szabatosabban szólva közösen meg tudják érteni az egyik vagy másik tudomány vagy tudományos elmélet struktúra-fogalmát.

A *struktúra* szó hétköznapi és tudományos, szaknyelvi használata közötti azonosság és különbség még a fenti rövid elemzésben is megmutatkozik. Egyrészt a kéziszótár jelentésmegadási nem kis részben tartalmazzák a kodifikált szaknyelvi jelentés fontos elemeit, ugyanakkor más elemeket nem. Másrészt a kéziszótárbeli leírás rövid, a lényegre törő, nem részletező és nem kimerítő, valamint szinonimákkal operál. A szaknyelvi, terminológiai jelentés kognitív szemantikai elemzése még rövidsége ellenére is jelzi a szaknyelvi jelentés részletes és pontosságra törekvő jellegét, vagyis annak kodifikált és önmagában, dekontextualizáltan megálló természetét.

A szemantika és a terminológia fent bemutatott összefüggése rámutat a terminológia stratégiai kérdéseinek egyikére: a jelentés egyértelműsítése a jelentés részletező leírásával, kodifikálásával, szabványosításával lehetséges.

6. A nyelvstratégia és a terminológiastratégia intézményei

Bármely stratégia csak akkor működik, ha megfelelő szervezetszerű rendszerben történik cselekvőkkel, intézményekkel és finanszírozással. Nyelvstratégia nincsen részben szervezett, részben résztvevő cselekvők és intézmények nélkül. A nyelvstratégiában cselekvő mindenki, aki részt vesz a nyelv és a nyelvközösség, kultúra önalkotásának és autonómia-meghatározásának reflexív, önreflexív és önreferenciális folyamatában. A nyelvstratégiában társadalmi intézmény a szervezett, nemzetközi beágyazottságú tudományos kutatás, a Magyar Tudományos Akadémia, az egyetemek, az iskolák, a határon túli nyelvi irodák, a művészet, az egyházak, a kisebb közösségek, például a kulturális és művészeti egyesületek, települések, településrészek, a család, a sajtó, továbbá a nyelvpolitikát képviselő és megvalósító politikai és igazgatási intézmények. Mégis: a legfontosabb intézmény a dinamikus nyelvi interakciók, a nyelvi események egymáshoz kapcsolódó sora.

A terminológiastratégia része a nyelvstratégiának, specifikus megvalósulása az általános tevékenységnek. A terminológiastratégia cselekvői azok a személyek és intézmények, amelyek a terminológia megalkotásával, fenntartásával, gondozásával foglalkoznak. Vagyis a gyakorlat felől a szakmák képviselői, a professzionális terminológusok, az elmélet felől a terminológia kutatói (például lexikográfusok, lexikológusok, a terminológia nyelvtudományi kutatói). A terminológia rendszere egy teljes nyelvhez képest jóval nagyobb mértékű tudatosságot, reflexivitást kíván, ténylegesen hozzáértést, ezért a cselekvők köre e területen szűk. A főntebb jelzett nyelvtervezési feladatok elvégzése különböző intézménytípusokban történhet. Haarman (1998) az alábbi általános intézménytípusokat különíti el a nyelvtervezési tevékenységben:

- a hivatalosan, államilag támogatott kormánytevékenység,
- az intézményesen támogatott intézményi tevékenység,
- a nyomásgyakorló csoport által támogatott csoporttevékenység,
- az egyéni, magánjellegű tevékenység.

Megjegyzendő, hogy a négyféle tevékenység típus hatékonysága a felsorolás előre haladásával csökken: a hivatalos állami támogatottságú nyelvi tervezés a leghatékonyabb, az egyéni a legkevésbé eredményes.

E tevékenységformák a terminológiastratégia területén is érvényesek. A Kárpát-medencei magyar terminológiai tevékenységben az első, az államilag támogatott terminológia alacsony szintű, főképp a többi három érvényesül. Azon belül az intézményi támogatás inkább az érdekelt vállalkozások (például számítástechnika, kereskedelem) részéről nyilvánul meg. A Kárpát-medencei magyar terminológiai problémák a külső régiókban (a határon túli magyar közösségekben) továbbra is feldolgozást és megoldásokat kívánják meg, minden eddigi eredmény ellenére. E területen, amely sokkal szélesebb beszélői népességet érint, mint egy-egy szakma terminológiája, többek között az anyanyelvi közizgatás, az egészségügy vagy az iskolai oktatás mindennap használatos szaknyelvi regiszteréről van szó. A terminológiastratégia itt központi, hivatalos, államilag támogatott keretben működhet eredményesen, egyértelműen anyaországi központtal és erőforrással. A magyar terminológiastratégia e területén mindez még ma sem működik, legföljebb részlegesen. A gyakorlatban megkívánt hatékonyság és egységesség ezért esetenként nehézkesen alakul ki. A szakmák és a nyelvtudomány együttműködése sok területen eredményes, A Magyar Nyelv Terminológiai Tanácsa és kivált a Termini tevékenysége nélkülözhetetlen, de a hatékony magyar állami támogatás jelenleg is hiányzik.

Kissé szélesebb kitekintéssel tágabb hatókörű tényezők azonosíthatók a terminológiastratégia működésében és vizsgálatában. E tényezők közül az alábbiak lényegiek:

- a politika, a szociológiai és kulturális környezet, amely a tágabb feltételeket (a tapasztalati teret) adja,
- a tudományos és technológiai fejlesztés, a modernizáció, a lépéstartás folyamatai,
- az EU és a globalizáció hatása (például: évekkel ezelőtt megszűnt az utolsó magyar nyelvű vegytani folyóirat, ezzel felszámolódott a magyar vegytani terminológiai innováció fóruma),
- a Kárpát-medencei magyar nyelvi határtalanítás általános helyzete,
- a terminológiai kodifikáció nyelvi körülményei, amelyben a kidolgozás és művelés többnyire háttérben marad,
- a terminológiai mikro- és makrotervezés egyensúlya, viszonya (az utóbbi nem megy),
- a friss terminológia helyzete a megbízható ismeretátadásban (az iskolában, a világhálón, az ismeretterjesztésben), az adatbázisok, kézikönyvek, szótárak szerepe és helyzete.

7. Összefoglalás

A tanulmány a terminológia legfontosabb stratégiai, nyelvstratégiai kérdéseit tárgyalta. A terminológia a nyelvnek, és következőképpen a nyelvtudománynak olyan területe, amelyben folyamatos és tudatos emberi beavatkozás történik. A terminológia – bárhonnán művelik vagy tekintik is – tudatos alakítása egy nyelvnek, annak meghatározott területein. A tanulmány áttekintette, hogy a terminológia miképp helyezkedik el a nyelvtudomány általános keretében (ezt a szemantika területén mutatta be), ehhez röviden tisztázta a terminológia kapcsolatát a mindennapi nyelvi gyakorlattal, a nyelvhasználattal is, illetve részletezte a nyelvi tervezés általános nyelvstratégiai jellemzőit és azoknak a terminológiai tevékenységben betöltött specifikus szerepét. A kifejtés menetében a terminológia e területei közül a következőkről esett szó: mi terminológia viszonya (i) a stratégia, nyelvstratégia tevékenységéhez, (ii) a szemantikához, (iii) az azt művelő intézményekhez és (iv) a nyelvi tervezéshez.

Megjegyzés: A tanulmány egy korábbi, azonos című írás aktualizált változata. A tanulmány első megjelenésének adatai: Tolcsvai Nagy Gábor 2019. *Nyelvstratégia és terminológia*. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.) *Terminológiasztratégiai kihívások a magyar nyelvterületen*. L'Harmattan Kiadó – OFFI Zrt., Budapest. 33–46. Ezúton is köszönetemet fejezem ki a kiadóknak, hogy hozzájárulásukat adták a tanulmány bővítéséhez és közzétételéhez.

Szakirodalom

- Bechmann, Arnim 1981. *Grundlagen der Planungstheorie und Planungsmethodik*. UTB für Wissenschaft, Stuttgart.
- Biber, Douglas – Johansson, Stig – Leech, Geoffrey N. – Conrad, Susan – Finegan, Edward 1999. *The Longman Grammar of Spoken and Written English*. Longman, London.
- Cabré, Maria Teresa 1998. *Terminology. Theory, Methods and Applications*. (Terminology and Lexicography Research and Practice 1) John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. Longman, London.
- Drosdowski, Günther – Grebe, Paul 1963. *Duden Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Bibliographisches Institut, Mannheim.
- Fishman, Joshua A. 1998. Nyelvi modernizáció és nyelvi tervezés a nemzeti modernizáció és tervezés más típusaival összehasonlítva. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas, Budapest. 31–50.
- Fóris Ágota 2005. *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia Kiadó, Pécs.
- Fóris Ágota 2017. A magyar terminológia-politikáról és -stratégiáról. In: Benő Attila – Gúti Erika – Juhász Dezső – Szoták Szilvia – Terbe Erika – Trócsányi András (szerk.) *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében*. Termini Egyesület, Törökbálint. 126–134.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.) 2007. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- Haarman, Harald 1998. Nyelvi tervezés egy általános nyelvelmélet fényében: módszertani keret. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas, Budapest. 67–86.
- Heisenberg, Werner 1978. *A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Jakobson, Roman 1969. Nyelvészet és poétika. In: *Hang – jel – vers*. Gondolat Kiadó, Budapest. 211–257.
- Keller, Rudi 1990. *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Francke Verlag, Tübingen.
- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.

- Lévi-Strauss, Claude 2001. *Strukturális antropológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Luhmann, Niklas 1987. *Soziale Systeme*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Neustupný, Jiří V. 1970. Basic Types of Treatment of Language Problems. *Linguistic Communications* 1: 77–100.
- Oxford English Dictionary* 1972. Oxford University Press, Oxford.
- Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds) 2011. *Motivation in Grammar and the Lexicon*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Pullan, Wendy 2000. *Structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe 2004. Introduction: Reflections on motivation. In: Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (eds.) *Studies in Linguistic Motivation*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 1–46.
- Ricœur, Paul 1999. Struktúra és hermeneutika. In *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest. 34–92.
- Rosch, Eleanor 1977. Human Categorization. In: Warren, Neil (ed.) *Studies in Cross-Cultural Psychology*. Vol. I. Academic Press, London. 1–49.
- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn 1975. Family Resemblances. *Studies in the Internal Structure of Categories*. *Cognitive Psychology* 7: 573–605.
- Saussure, Ferdinand de 1998. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2019. Nyelvstratégia és terminológia. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.) *Terminológiasztratégiai kihívások a magyar nyelvterületen*. L'Harmattan Kiadó – OFFI Zrt., Budapest. 33–46.